

JE PRÁVO HŘÍČKOU MEMŮ?

ONDŘEJ PREUSS*

Musíme věřit ve svobodnou vůli, nemáme na vybranou.
Isaac Bashevis Singer

ÚVOD

Scott Shapiro ve své známé práci *Legality* říká, že abychom mohli právo interpretovat, musíme znát jeho podstatu.¹ Co když je však právo stejně jako jiné abstraktní koncepty postaveno na neintuitivním konceptu tzv. memů? Ve zjednodušující zkratce lze shrnout, že mem je kulturní obdobou biologického pojmu gen. Svého času byla teorie genů v biologii menšinovým kontroverzním výpadem vůči ustáleným vnímáním celé disciplíny, memetici se pokouší o obdobný postup v oblasti humanitních disciplín.

V této práci však nejde o to hájit memetické teorie a dovozovat na jejich základě dalekosáhlé důsledky. Cílem je jen memetiku a její možný vliv na právo představit a zejména podnítit zamyšlení nad právem jako takovým, jeho podstatou, prostředky a cíli.

Memetika nabízí velmi extravagantní pohled na právo, který boří zažitě představy o jeho podstatě a fungování a přináší tedy velmi zajímavý pohled na právní dynamiku, ale i na konkrétní praktické problémy.

Teorii memu můžeme využít ve dvou základních právních oblastech:

1. Interpretace právních norem

Memetici se zabývají studiem jednotlivých právních institutů (právo na svobodu projevu, vlastnictví atd.) a vysvětlují jejich vlastnosti a podstatu právě s odkazem na soutěž a replikaci memů, na nutnost adaptace a vývoje formy k novému netušenému obsahu.

* Autor působí jako interní doktorand katedry ústavního práva Právnické fakulty UK.

¹ SHAPIRO, S. J.: *Legality*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2010, s. 23.

2. Odpovědnost

Jelikož teorie memů ve své extrémní podobě předpokládá, že jednání je řízeno toliko memetickými vzorci, neexistuje dle nich svobodná vůle. To má své důsledky k výkladu odpovědnosti, zejména pak v trestním právu. Hovoří se zde také o příbuzném konceptu „Kulturní obhajoba“.²

1. MEMY

Mem je termín pro kulturní obdobu genu – replikující se jednotku kulturní informace. Tento pojem poprvé použil v roce 1976 ve své přelomové práci „Sobecký gen“ slavný britský evoluční biolog Richard Dawkins.³ Podstatou konceptu je replikace, imitace – slovo mem je odvozeno z řeckého *mimema* – napodobovat.⁴

Přesto pojem mem není jednoznačně vyjasněn. Má jít o nejjednodušší možný výraz konkrétního jedinečného významu – například melodie, rčení, recept, ale i abstraktní pojem vlastnictví, krádeže atd. Memy se navzájem kombinují a vytvářejí komplikovanější struktury – kupříkladu náboženství, politické přesvědčení či právě právo (tyto složitější struktury se nazývají memplex). Memem je samozřejmě i samotná teorie memů.

Memy spolu – stejně jako geny – soutěží, přičemž úspěšnější jsou ty, které přežijí, které se dále replikují. Nicméně přirovnání ke genům je velmi obrazné. Memetika má přirozeně nejbližší k chápání genu jako tzv. sobeckého genu (viz odkaz výše). Podle této evoluční teorie není hlavním „aktérem“ přirozeného výběru jedinec. Přirozený výběr se uskutečňuje již na úrovni samotných genů. Jednotlivé alely (tedy konkrétní formy genu) mezi sebou vedou metaforický zápas o zastoupení v dalších generacích a organismy jsou jejich pouhými výtvoři, nosiči, prostředky, které vytvořily, aby se mohly účinněji prosazovat ve světě.

Stejně tak jsou dle memetiků organismy (lidé) pouhými nosiči memů.

2. MEMETIKA

Pojem „memetika“ je odvozen obdobně jako pojem „genetika“. Genetika se vztahuje ke genu, memetika k memu. Memetika uvozuje, že je disciplínou usilující o evoluční modelování přenosu informací v kultuře. Na přelomu tisíciletí dokonce několik let vycházel elektronicky časopis *Journal of Memetics*, a i po jeho zániku stále údajně existují snahy memetiku institucionalizovat.

Evoluce nemusí být dle memetiky nutně postavena jen na replikaci DNA, ale jejím principem je šíření jakékoli informace, která podléhá změnám (mutacím) a selekčním

² Viz k tomu GORDON, N. A.: The Implications of Memetics for the Cultural Defense. *DUKE Law Journal*, 2001, Vol. 50, No. 6, s. 1809–1834.

³ Pojem pak Dawkins rozvíjí mimo jiné ve své další přínosné práci „Boží blud“. Viz DAWKINS, R.: *Boží blud: přináší náboženství útěchu, nebo bolest?* Praha: Academia, 2009

⁴ V moderní popkultuře má pojem mem i jiné posunuté významy. Za internetové memy jsou tak označovány obrázky, krátká videa, či komiksy, které se šíří po internetu jako reakce na aktuální témata nebo na kulturní fenomény.

tlaku. Memy se rozšiřují jak z generace na generaci, tak i stykem s nepříbuzným okolím (tato teorie předávání memů v podstatě souhlasí s pojetím evoluce dle *Jean-Baptiste Lamarcka* – lamarckismem).⁵ *Susan Blackmoreová* ve své knize „*The meme machine*“ (v češtině vyšla pod názvem „Teorie memů“) memy popisuje jako neovladatelné a neumlčitelné. Před memetickou evolucí dle závěrů memetiků není možné uniknout. Vše co cítíme, o čem přemýšlíme, v co věříme, jsou struktury vytvořené z memů. Dokonce i náš vnitřní obraz sebe sama je dle *Blackmoreové* pouhou vítěznou skupinou memů, které nás momentálně utvářejí.⁶ Memetika tedy vysvětluje lidské chování čistě na základě soutěže memů, kdy lidé následují myšlenky, které jsou v tomto souboji nejsilnější – nejuspěšněji se replikují. *Susan Blackmoreová* shrnuje, že nic jako lidské vědomí neexistuje, že jde pouze o svérázný mem a že lidský mozek se vyvinul do své dokonalosti právě z důvodu pojetí memů – jako jejich nosič.⁷

Je tedy velmi obtížné memetiku přijmout, neb je neintuitivní a redukuje lidské myšlení na kombinaci faktorů, které jsou zcela mimo lidskou kontrolu. Naštěstí není nutné memetiku přijmout jako důsledně aplikovatelnou teorii. Můžeme jí pouze využít, tak jak memy využívají své „podvozky“ a zaměřit se na podstatu institucí.

3. ŠÍŘENÍ MEMŮ

Memy se údajně šíří bez ohledu na jejich účelnost pro člověka. Existují v nejrůznější škále od výhodných, naprosto neškodných, přes neutrální, až po škodlivé (příčemž hodnocení škodlivosti nebo užitečnosti určitých jevů je rovněž memem). Příkladem jsou memy typu kuřáctví, závislost na drogách, nápodoba destruktivního chování – násilí, sebevražda.

Jiné, složitější, memy jako je rasismus, můžou být do jisté míry výhodné v konkrétních životních situacích, pro společnost jako celek jsou však spíše zhoubné.

Šíření memů a genů se však značně liší – geny se kopírují téměř dokonale s pouze občasnou mutací. Memy se kopírují nepřesně. Například dětské hry, které se hrají v každém městě trochu jinak (kuličky).

Kromě tohoto zásadního kvalitativního rozdílu šíření genů a memů je zde ještě druhá podstatná odlišnost. Memy se totiž na rozdíl od genů nešíří pouze vertikálně (z generace na generaci), ale i horizontálně (mezi současníky). To dává memetickému šíření mnohem větší dynamiku.

Při vertikálním přenosu se memy šíří s geny. Člověk se tak učí základním společenským dovednostem a pravidlům (např. dědeček naučí vnuka plést pomlázku či matka dceru rodinný recept). Lze dovodit, že to, co je příznivé pro geny, je většinou současně příznivé i pro memy. Obě složky mají totožný „cíl“ – co nejvíce se replikovat. Pokud

⁵ Podle Lamarcka organismy pod vlivem prostředí tendují k vytváření stále složitějších a dokonalejších adaptivních forem. Zásadní je, že Lamarck a jeho zastánci předpokládají, že znaky získané během života organismu jsou dědičné a přenášejí se bezprostředně na další generaci (v kontradikci k darwinismu, který s tím nepočítá). Viz k tomu FLEGR, J.: *Evoluční biologie*. 2., opr. a rozš. vyd. Praha: Academia, 2009

⁶ BLACKMORE, S.: *Teorie memů: kultura a její evoluce*. Praha: Portál, 2001, s. 128.

⁷ Tamtéž an.

tedy prospívají jejich nosiče, šíří se rychleji a účinněji. Memetici tedy tvrdí, že vlastně geny s memy de facto spolupracují. Kmen vybavený větší zručností a kvalitnějšími morálními pravidly tak převládne nad kmenem, který v jedné z těchto složek zaostává.

Horizontální šíření memů je samozřejmě velmi rozsáhlé, a to zejména v moderní a postmoderní společnosti. Memy nemusí být šířeny toliko mezi živými lidmi či lidmi vůbec. Zdrojem memů je literatura, film, respektive kulturní statky obecně. Je to však samozřejmě škola, parta či jakékoliv jiné médium schopné přenášet informace. Horizontální šíření memů může být pro jedince mnohem rizikovější než vertikální, které je většinou zásadně zaměřeno na jeho uplatnění ve společnosti. Horizontálně však může člověk pochytit i destruktivní vzorce, jako je závislost na drogách či na hazardu nebo nebezpečné sektě.

Memy však při svém šíření nespolupracují pouze s geny. Samotné memy vytváří užitečné koalice, kdy jeden mem pomáhá šířit mem jiný (například mem liberální demokracie s memem sekularismu). Memy však spolu stejně jako sobecké geny nejen kooperují, ale i soupeří (mem sekularismu a jediného pravého náboženství). Hovoříme dokonce o tzv. memetických filtrech, které se snaží blokovat nepřátelské memy pro daný memplex nebo pro konkrétní společnost. Takovými filtry jsou např. právo a morálka. Lze shrnout, že dle memetiků se šíří a přežívají logicky většinou memy, které umožňují rozvoj svých nositelů – jelikož právě v nich a v jejich kultuře se rozvíjejí.

4. MEMY A PRÁVO

Brzy po vydání přelomového *Darwinova* díla „O původu druhů“ v roce 1859 se objevily snahy vysvětlit právní pojmy a jejich vývoj právě prostřednictvím evoluční teorie. Memetika tedy navazuje na tradici velmi dlouhou a pestrou.

Mezi prvními se o to pokusili slavní američtí právníci *Oliver Wendell Holmes* a *Arthur Corbin*. *Holmes* tvrdil, že některé právní instituty přežívají zejména v common law dlouho poté, co ztratily své původní opodstatnění a často později nacházejí postupně uplatnění nové. Forma nachází nový obsah.⁸

Slovy memetiků bychom řekli, že mem se snaží adaptovat a prostřednictvím mutací se mu daří replikovat i do nové právní úpravy.

Příkladem může být institut tzv. zástupné odpovědnosti (*vicarious liability*). Jde o odpovědnost podnikatele za škodu způsobenou při podnikání v common law. Dnes je účelem přenesení odpovědnosti ze zaměstnance na zaměstnavatele. Nicméně v common law je výklad velmi složitý a zračí se na něm původ v maximě „*qui facit per alium facit per se*“ – kdo jedná prostřednictvím jiného, jako by jednal sám.⁹

⁸ Viz DEAKIN, S.: Evolution for Our Time: A Theory of Legal Memetics. *Current Legal Problems*, 2002, Vol. 55, No. 1, s. 6.

⁹ Tamtéž, s. 8.

Dalším příkladem takového adaptujícího se memu v právu je institut svobody projevu – ve Spojených státech byl do půlky minulého století akcentován zejména levicí, od půlky století pak pravíci s jinými, novými argumenty – dokázal se tedy adaptovat.¹⁰

Americký autor *Jack Balkin* např. z memetické perspektivy zkoumal pojem „*patrimony*“ – dědictví (po otci). Tento institut se vynořuje a opět postupně upadá v průběhu dějin v různých právních řádech, vždy se však dokáže nějak přizpůsobit a přežít. Od „buržoazního“ konzervativního institutu se tak postupně dokázal transformovat v liberální institut dědictví celé rodiny, dokonce celé společnosti (UNESCO).

Lze tedy vysledovat, že se forma plní novými hodnotami v odvislosti na změnu hospodářských a dalších poměrů. Nové víno ve starých měších.

Zde můžeme pohodlně odhlédnout od dogmatiky memetiky a stejně musíme seznat, že historické právní pojmy nutně interpretujeme v novém světle. Některé právní systémy pomalu, ale jistě absorbují nové okolnosti a adaptují se na nový řád. Ostatně „dějiny pojmů a idejí“ (něm: „*Begriffs- und Ideengeschichte*“) jsou běžnou historickou disciplínou.¹¹

Typickým představitelem takového vnímání práva byl slavný francouzský právník *Jean Carbonnier*, který chápal právo jako kulturní fenomén.¹²

V této souvislosti argumentuje ve prospěch evoluční teorie právní změny *Simon Deakin*, který tvrdí, že právní evoluce spočívá na třech navzájem souvisejících principech.¹³ První je, že právní evoluce je kumulativní: pravidelné drobné změny právních forem společně se selektivním účinkem okolního prostředí mohou vést ke vzniku komplexních multifunkčních právních institutů. Zadruhé platí, že právní formy jsou adaptivní, aniž by nutně byly optimální. Forma může být i velmi nedokonalá, složitá a nepřijemná a přesto se často překlopí i do formy nové (např. je převzata do nového kodexu). Za třetí údajně platí, že právní vývoj se projevuje obdobně jako přírodní výběr v biologii. Ten je specifický vertikálním přenosem uložených informací (viz výše). *Deakin* tedy tvrdí, že je vhodné uvažovat o právních pojmech jako o memech, které ukládají „kód“ způsobem, který se formou a funkcí podobá genetickému kódu.¹⁴

5. SVOBODNÁ VŮLE

Existuje svobodná vůle? Pokud bychom zastávali striktně deterministický přístup, musíme svobodnou vůli popřít, jelikož každé jednání by mělo příčinu v okolnostech a událostech takovému jednání předcházejících.

¹⁰ GRAY, C. B.: The Semiotics of Memes in the Law: Jack Balkin's Promise of Legal Semiotics. *International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de Semiotique juridique*, 2009, roč. 22, č. 4, s. 417.

¹¹ Viz např. BENEŠ, Z.: Pojmy jako předmět historiografického studia (Příklad: Gollova historická škola a její zakladatel). *Český časopis historický*, 1995, roč. XCII, č. 3, s. 359–397.

¹² Viz VERDIER, R.: À l'occasion du centenaire de la naissance de Jean Carbonnier. *Droit et culture* [online], 2008 [cit. 29. 8. 2012], Vol. 56, s. 185–195. Dostupné z: <http://droitcultures.revues.org/367>.

¹³ DEAKIN, S.: Evolution for Our Time: A Theory of Legal Memetics. *Current Legal Problems*, 2002, Vol. 55, No. 1, 2002, s. 2.

¹⁴ *Ibidem*.

S takovou odpovědí se však právo nemůže smířit a ostatně dnes se s ním nesmíruje ani moderní přírodní věda.¹⁵ Nicméně odstraněním problému determinismu ještě nevzniká právně použitelná svobodná vůle, jak upozorňuje mimo jiné *Tomáš Sobek*.¹⁶ Pokud totiž člověk nejedná v závislosti na předešlé události, těžko mu můžeme přisuzovat odpovědnost za jeho jednání. Nikdo nemůže být odpovědný za nahodilost. Svobodná vůle v sobě totiž určitou racionalitu a schopnost hodnotit předešlé události nutně předpokládá.

Praxe samozřejmě částečně tyto otázky pomíjí a nutně odpovědnost mezi jednáním (skutkem) člověka a jeho důsledky dovozuje. Podle memetiků je přirozeně takový přístup založen na fikci, neb člověk nejedná, pouze si osvojuje soutěžící memy, které pak řídí jeho jednání.

Nicméně i praxe částečně někdy takové konstrukce akceptuje. Ve Spojených státech se hovoří o tzv. kulturní obhajobě (*Cultural defence*). Ta obecně říká, že lidé z odlišných kultur by měli být zproštěni odpovědnosti, pokud byly jejich činy vedeny kulturními a morálními pravidly jejich společnosti a nejsou tak schopni plně kontrolovat své činy.¹⁷ Tito obvinění (pachatelé) si totiž nemohou uvědomovat škodlivost svého chování pro společnost a tudíž chybí zavinění (*mens rea*). Tato teze samozřejmě předpokládá, že lidé prodchnutí „domácí“ kulturou mohou být plně odpovědní za své činy, neb si jejich škodlivost právě pod vlivem své „domácí“ kultury plně uvědomují.

Samozřejmě se vtírá argumentace sníženou přičetností, která se opírá o zdravotní dysfunkci příslušného jedince. Snížená schopnost chápat důsledky svých činů na základě kulturních vlivů je tak částečně obdobná právě snížené přičetnosti.

Memetici jdou však ještě dále a tvrdí, že ani příslušník dominantní kultury není schopen svobodně a přičetně jednat. Podle memetiků jsou činy každého jedince založeny toliko na kulturních a genetických faktorech mimo jeho kontrolu.

Příkladem kulturní obhajoby je případ *Lid vs. Chen* – kdy čínský přistěhovalec *Chen* zabil v New Yorku svou ženu za cizoložství osmi ranami kladivem. Obhájce nepopíral čin, ale snažil se objasnit pohnutku a podařilo se mu snížit trest právě s odkazem na čínskou lidovou kulturu, silně brojící proti cizoložství (NY, 1989).¹⁸

Dalším klasickým příkladem byl případ *Lid v. Moua*, kdy přistěhovalec *Moua* aplikoval ve Spojených státech laoský zvyk svatby unesením – kdy muž ženu unáší, aby dokázal svou sílu, a ona se následně brání styku, aby dokázala svou neposkvrněnost. *Moua* nepopíral, že ví, že znásilnění je špatné, pouze tvrdil, že si nebyl vědom toho, že jde o znásilnění, bral to jako svatbu podle starého zvyku (Fresno, 1985).¹⁹

Podle memetiků určují v praxi, co je dobré a co špatné, toliko společenské konvence a ty se mění podle toho, jak jsou schopny obstát v soutěži memů. Vždyť i český trestní

¹⁵ Byl to Kurt Gödel, brněnský rodák, který již ve třicátých letech 20. století přišel se dvěma teorémy k této otázce. Z prvního teorému plyne, že žádný formální systém nemůže být zároveň úplný a bezesporný. Ve svém druhém teorému pak dokázal, že bezespornost formálního systému nelze uvnitř tohoto systému dokázat. Z toho lze usuzovat, že klasický determinismus neplatí.

¹⁶ SOBEK, T.: *Nemorální právo*. Praha: Ústav státu a práva AV ČR, 2010, s. 50 a n.

¹⁷ GORDON, N. A.: The Implications of Memetics for the Cultural Defense. *DUKE Law Journal*, 2001, Vol. 50, No. 6, s. 1811.

¹⁸ *Ibidem.*, s. 1812.

¹⁹ *Ibidem.*, s. 1813.

zákoník užívá pojmu společenská škodlivost, který musí státní zástupce, resp. soud zohlednit v každém konkrétním případě.

Memetika tedy nabádá, aby se právo zaměřilo zejména na svou roli memetického filtru a neakcentovalo individuální spravedlnost a odplatu za „zločiny“.

ZÁVĚR

Prodleva mezi vývojem právních institutů a posunem v hodnotách společnosti vede k tomu, že právní instituty se ukazují často jako nevhodné pro aktuální podmínky. To je pole pro memetiku, která se snaží osvětlit, jak právo skutečně reaguje na dynamiku společnosti.

Simon Deakin k tomu poznamenává, že může být užitečné uvažovat o právních pojmech jako memech, které uchovávají normy způsobem obdobným genetickému kódu. Tím může vrhnout nové světlo na některé otázky právního vývoje a geneze právních pojmů.²⁰

Neal Gordon k druhému aspektu memetiky poznamenává, že každý čin je následkem kulturních vlivů, a ať se nám to líbí, nebo ne – všechny tresty jsou důsledkem špatných vlivů. Tak podle jeho názoru memetika správně odvrací právo od vágního pojmu morálních provinění (zla?) k jeho roli odstrašující a rehabilitační.²¹

IS THE LAW A GAME OF MEMS?

Summary

The article deals with a special way to look at law – from the memetics perspective. The concept of mems is introduced as well as its connection with law. The principle that law can be treated as a system of mems is shown on some cases.

Key words: mem, memetics, mems and law

Klíčová slova: mem, memetika, memy a právo

²⁰ DEAKIN, S.: Evolution for Our Time: A Theory of Legal Memetics. *Current Legal Problems*, 2002, Vol. 55, No. 1, s. 2.

²¹ GORDON, N. A.: The Implications of Memetics for the Cultural Defense. *DUKE Law Journal*, 2001, Vol. 50, No. 6, s. 1833.